

## مقتضای اصل عملی در مشروعیت رحم جایگزین

فاطمه صافی (ایران)<sup>۱</sup>، جمال ثابتی (ایران)<sup>۲</sup>

### چکیده:

رحم جایگزین یکی از روش های کمک باروری است که در آن زنی داوطلب می شود تا جنین زوج دیگری را تا هنگام تولد در رحم خود نگهداری کند.

در بررسی نصوص و روایات موجود دلیلی بر حرمت یا اباحه این عمل یافت نگردید و با توجه به مبانی موجود در اصول و فقه در صورت عدم دلیل لفظی ناچار هستیم برای روشن شدن حکم و تکلیف مکلفین از اصول عملیه استفاده کنیم. قائلین به احتیاط در استناد به عدم جواز؛ اجماع و مذاق شرع و برخی روایات را ذکر کرده اند که استدلال آنان ناتمام است با ناکافی بودن ادله حرمت در شبهات تحریمیه مانند این مسئله حکم به برائت و جواز این عمل شده است.

### کلید واژگان:

مشروعیت، مقتضای اصل عملی، رحم، جایگزین، رحم جایگزین، تلقیح مصنوعی، مسائل مستحدثه، اصل برائت، اصل احتیاط.

### مقدمه

#### بیان مسأله:

رحم جایگزین یکی از روش های جدید کمک ناباروری و استفاده از آن یک راه حل انتخابی برای داشتن فرزند است. استفاده از جایگزینی رحمی به دو صورت عمده؛ جایگزینی سنتی رحم و جایگزینی بارداری مورد بحث واقع می شود. در جایگزینی بارداری جنین زوج نابارور با استفاده از روش های لقاح خارج از رحم به رحم جایگزین منتقل می گردد و حامل هیچ گونه وابستگی تکوینی از طریق تخمک با کودک ندارد به خلاف روش جایگزینی سنتی که تخمک متعلق به مادر جانشین است در واقع هم رحم و هم تخمک متعلق به غیر همسر است. با رجوع به منابع اولیه و ثانویه مبحث رحم جایگزین به صراحت تبیین نشده است و بیشتر مباحث هم در مورد تلقیح مصنوعی می باشد و بحث مستقلی تحت عنوان رحم اجاره ای در فقه شیعه سابقه کمتری دارد با توجه به اینکه اصول لفظیه تکلیف مکلفین را در همه موارد این باب مشخص ننموده است فقهاء از اصول عملیه استفاده نموده اند؛ اصول عملیه مورد بحث در اینجا در دو اصل خلاصه می شود ۱- اصل احتیاط ۲- اصل برائت.

در علت انتخاب موضوع و اهمیت و فایده آن به نظر می رسد ناباروری و درمان آن یکی از موضوعات و مشکلاتی است که زوجین نابارور همیشه با آن روبرو بوده اند؛ ناباروری یکی از حیطه هایی است که پیشرفت علم پزشکی و فناوری مربوطه توانسته است امکان پاسخ گویی به نیاز انسان ها را فراهم کند یکی از این روش های درمان استفاده از رحم جایگزین است در این روش با جدا شدن نقش حمل و زایمان و مادری و عدم آگاهی زوجین از احکام شرعی باعث بروز مشکلاتی در این زمینه می شود و این تردید در آنها وجود دارد که از نظر شرعی آیا انجام این عمل جایز است یا خیر؟ با توجه به مستحدثه بودن این موضوع جستجو در این زمینه و پیدا کردن راهکار و دستورالعمل فقهاء می تواند کارگشای زوجینی باشد که از این عمل استفاده می کنند. لذا به نظر می رسد باید دانست دیدگاههای مهم در مسأله رحم جایگزین چیست؟ و نیز

<sup>۱</sup>. مدرس جامعه الزهرا (س)، قم، ایران [unnamed@gmail.com](mailto:unnamed@gmail.com) (نویسنده مسئول)

<sup>۲</sup>. دانشجوی کارشناسی ارشد مدرسی معارف اسلامی دانشگاه معارف اسلامی، طلبه سطح سه حوزه علمیه، قم، ایران، [jmlsbt@gmail.com](mailto:jmlsbt@gmail.com)

روش های رحم جایگزین به چند صورت انجام می شود؟ بنابراین جای این سوال اصلی است که مقتضای اصل عملی در مشروعیت رحم جایگزین چیست؟

### پیش فرض های تحقیق:

علما و فقها در بحث اهداء جنین که از آن به رحم جایگزین تعبیر می شود نظرات متفاوتی دارند:

برخی مطلقاً این گونه لقاح را حرام می دانند.

برخی دیگر صوری که اسپرم و تخمک از زوجین شرعی باشد را جایز دانسته اند و در بقیه صور حکم به حرمت کرده اند. در دین اسلام به مسئله نسب اهمیت زیادی داده شده است. آیات و روایت گوناگونی در مورد حفظ فروج و اهمیت آن بیان شده است. این مباحث علاوه بر فقه شیعه در فقه اهل سنت نیز مطرح شده است.

### فرضیه های تحقیق:

دیدگاه مهم در مساله رحم جایگزین دو دیدگاه است که بر اساس اصول عملیه احتیاط و برائت شکل می گیرد. قائلین به اصل برائت جواز این عمل را اثبات کرده اند و قائلین اصل احتیاط نیز عدم جواز این عمل را ثابت کرده اند. رحم جایگزین به سه صورت انجام می شود: رحم و تخمک متعلق به مادر جایگزین، تخمک متعلق به همسر و رحم متعلق به مادر جایگزین، تخمک متعلق به همسر و رحم متعلق به همسر دوم

روش تدوین تحقیق در این نوشتار توصیفی - تبیینی می باشد. همچنین روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش

میدانی و کتابخانه ای است.

### بخش اول: مبانی نظری و پیشینه

#### - رحم:

به فتح اول و کسر دوم، رحم زن، جای کودک در شکم مادر، زهدان، بچه دان و قرارگاه نطفه. عضو عضلانی که در داخل لگن خاصره قرار دارد و جنین در آن تکامل پیدا می کند. دارای جداری ضخیم و قابل انقباض است و برای جا دادن و نمو تخم (تخمک لقاح یافته) به کار می رود. رحم در طی حاملگی با ازدیاد فشار داخلی بزرگ می شود و حجم آن به حدی می رسد که بتواند جنین، جفت و کیسه جنین را در خود جای دهد که پس از وضع حمل در چند روز رفته رفته به حجم عادی خود باز می گردد. قربت و نزدیکی و رابطه خویشاوندی. رحم زن از این جهت رحم نامیده اند که ولد از رحم است و سبب خویشاوندی است و قوم و خویش از یک رحم خارج شده اند.

#### - تلقیح مصنوعی:

کاشت نطفه در رحم از غیر راه آمیزش. بارور سازی یا تلقیح مصنوعی در انسان بر اثر پیشرفت بشر در دانش پزشکی از مرحله ی امکان به واقعیت پیوست و با تزریق نطفه ی مرد به رحم زن و یا ترکیب نطفه ی مرد و زن در خارج پس از انتقال به رحم، عینیت خارجی پیدا کرده است.

#### - رحم جایگزین:

شیوه ای است برای دستیابی زوج های نابارور که به موجب آن زن صاحب رحمی که آمادگی خود را برای بارداری اعلام کرده به وسیله روش های کمکی تولید مثل باردار می شود. این روش دو صورت دارد صورت اول جنین با استفاده از تخمک و اسپرم زوج نابارور تشکیل شده و در رحم مادر جانشین قرار می گیرد و در صورت دوم جنین با استفاده از تخمک زن صاحب رحم و اسپرم همسر زن نابارور حاصل می شود که در این صورت زن صاحب رحم از نظر ژنتیکی به کودک وابسته است.

- اصل احتیاط: اصل احتیاط که گاهی از آن به اصل اشتغال نیز تعبیر می شود و غالباً در شبهات مقرون به علم اجمالی جاری می شود و بر دو قسم است:

۱- اصل احتیاط عقلی ۲- اصل احتیاط شرعی.

اولی عبارت است از حکم عقل به لزوم انجام فعلی که احتمال ضرر اخروی در ترکش است و لزوم ترک فعلی که احتمال ضرر اخروی در انجامش است.

دومی عبارت است از آنچه شارع به لزوم انجام چیزی که وجوبش محتمل است حکم کرده است و ترک چیزی که حرمتش محتمل است.

- اصل برائت: این اصل نیز بر دو قسم است:

۱- اصل برائت عقلی ۲- اصل برائت شرعی.

اولی عبارت است از حکم عقل به عدم استحقاق عقاب در آنچه شک در حکمش داریم و دلیلی نیز در این مورد وارد نشده است.

دومی عبارت است از حکم شارع به فعلی نبودن تکلیف یا حکم به اباحه و اجازه در فعل یا ترک آنچه شک در حکم واقعی آنها داریم. (مشکینی، ۱۳۷۴، ص ۴۲-۴۶)

### پیشینه موضوع:

با توجه به پیشرفت علم خصوصاً در زمینه ناباروری افراد زیادی به بیان این مطالب پرداخته اند. روش رحم جایگزین پس از چندین دهه کاربرد در سایر کشورها به تازگی در جامعه ما نیز مطرح شده است که با توجه به پیش زمینه های دینی و اخلاقی در جامعه ی ما علاوه بر نگرانی افراد ممکن است باعث ایجاد مقاومت در مسئولین و سیاست گذاران بخش درمانی گردد. به منظور ارزیابی ابعاد مختلف این روش مقالاتی در این زمینه نوشته شده است که از جنبه های اخلاقی، حقوقی، اجتماعی و فقهی این موضوع را بررسی می کنند. عنوان هیچ کتاب یا مقاله ای به صراحت به مقتضای اصل عملی در مشروعیت یا عدم مشروعیت رحم جایگزین نمی باشد اما این موضوع با عناوین مختلف در کتاب هایی چون تحریر الوسیله، کلمات سدید، المبسوط فی فقه المسائل الطبیة و بررسی فقهی حقوقی تلقیح مصنوعی مطرح گردیده است در نرم افزارهای جامع فقه ۲ و جامع التفاسیر نیز مطالبی در باره این عنوان یافت می گردد.

در این مقاله سعی بر این است ضمن بررسی ادله قائلین به این دو اصل مشروعیت رحم جایگزین را نسبت به زوجین مکلف بررسی کند.

## بخش دوم: دیدگاه های مهم در مسئله رحم جایگزین

بحثی که در اینجا وارد می شود این است که در صورت قصور ادله لفظیه اصل عملی چیست؟ برخی در باب فروج به اصل احتیاط تمسک کرده اند و حکم به حرمت این عمل داده اند و برخی اصل احتیاط را نهایتاً راجح دانسته اند و در مقام عمل به اصل برائت تمسک کرده اند و حکم به جواز این عمل داده اند.

### ۱. دیدگاه اول اصل احتیاط

ادله ای که قائلین به این دیدگاه بیان کرده اند به سه دسته تقسیم می شود:

#### دلیل اول: مذاق شرع

برخی از فقهاء بیان کرده اند در باب فروج مذاق شریعت بر احتیاط است که در مقام شک در حکم شرعی اصل اولی احتیاط است و باید بر طبق آن عمل کرد. اشکالاتی بر این مطلب وارد شده است:

۱. «اولاً معلوم نیست که مذاق شارع بر لزوم است یا رجحان آن»

۲. با بررسی نصوص و ادله لفظیه نهایت مطلبی که از مذاق شریعت بدست می آید رجحان احتیاط است به همین

دلیل گفته شده: «اما الاستناد فی ذلک الی معرفتهم مذاق الشرع فهو نوع تهجس لا یصلح مستنداً للحکم ما لم یتحقق ذلک

بمراجعة الادلة اللفظية الحاكية عن ذلک بنوع الحکایة» (لنکرانی، ۱۳۸۷، ص ۲۳)

## دلیل دوم: اجماع

« المعروف بينهم ذلك و ربما كان مورداً لاتفاقهم كما يشهد بذلك التعبير عنه في موارد كثيرة في كلماتهم » (فاضل لنکرانی، ۱۳۸۷، ص ۲۹۶)

از جمله کسانی که به وجوب احتیاط در باب فروج حکم کرده اند؛ علامه حلی (ره) در تذکره الفقهاء «و الفروج تجب الاحتیاط فیها» (حسن بن یوسف، ۱۳۹۳، ص ۵۹۸) و شهید ثانی (ره) در الروضة البهیة « و مراعاة الاحتیاط فی الفروج المبنیة علیه... » (زین الدین بن علی، ۱۴۰۰، ص ۵۹۸)

## دلیل سوم: روایات

### روایت اول:

مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنِ النَّضْرِ بْنِ سُوَيْدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي حَمْزَةَ عَنْ شُعَيْبِ بْنِ الْحَدَّادِ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ رَجُلٌ مِنْ مَوَالِيكَ - يُقَرِّئُكَ السَّلَامَ وَ قَدْ أَرَادَ أَنْ يَتَزَوَّجَ امْرَأَةً - وَ قَدْ وَافَقْتُهُ وَ أَعْجَبَهُ بَعْضُ شَأْنِهَا - وَ قَدْ كَانَ لَهَا زَوْجٌ فَطَلَّقَهَا عَلَى غَيْرِ الشُّبْهَةِ - وَ قَدْ كَرِهَ أَنْ يُقَدِّمَ عَلَى تَزْوِيجِهَا - حَتَّى يَسْتَأْمَرَكَ فَتَكُونِ أَنْتَ تَأْمُرُ - فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ هُوَ الْفَرْجُ وَ أَمْرُ الْفَرْجِ شَدِيدٌ - وَ مِنْهُ يَكُونُ الْوُلْدُ وَ نَحْنُ نَحْتَاطُ فَلَا يَتَزَوَّجُهَا. (محمد بن حسن حرعاملی، ۱۳۸۶، ص ۲۵۸)

اشکالاتی که بر استدلال به این روایت وارد شده است.

احتمال اول: مُطْلَقٌ شیعه باشد و یکی از شرایط طلاق از روی جهل یا به خاطر عدم مبالات رعایت نشده است.

طبق این احتمال احتیاط وجهی ندارد و امام (علیه السلام) قاعداً به طور جزئی حکم به بطلان می کردند مگر اینکه در مقام تقیه باشد و قصد امام این است که از باب احتیاط حکم به بطلان می کنند نه اینکه فتوای جزئی به بطلان دهند.

احتمال دوم: مُطْلَقٌ سنی باشد که بر طبق مذهب خودش طلاق را جاری کرده است که در اینجا سوال سائل از جهت جهل به مفاد قاعده الزام است و شبهه آن حکمیه است.

طبق این احتمال امام (علیه السلام) مفاد قاعده الزام (قاعده الزام می گوید: هر قانون و عقیده ای را که ملت مذهبی غیر مسلمان برای خود تثبیت شده می داند بایستی نتایج مطلوبه از آن قانون را در باره آن ملت برای همان ملت پذیرفته و نتیجه مفروض را به رسمیت بشناسیم.) (جعفری، ۱۳۷۷، ص ۸۲) را به او تذکر می دادند مگر اینکه گفته شود امام امر به احتیاط استحبابی کرده اند بنابراین بیش از استحباب احتیاط در فروج از آن استفاده نمی شود که در این صورت نهی از ازدواج هم کراهتی است. این روایت دلیل بر وجوب احتیاط در باب فروج نمی تواند باشد. (مهاجری، ۱۳۹۶، ص ۱۵)

### روایت دوم:

عَنْ مَسْعَدَةَ بْنِ زِيَادٍ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى قَالَ: لَا تُجَامِعُوا فِي النِّكَاحِ عَلَى الشُّبْهَةِ (وَقِفُوا عِنْدَ الشُّبْهَةِ) يَقُولُ إِذَا بَلَغَكَ أَنَّكَ قَدْ رَضَعْتَ مِنْ لَبَنِهَا وَ أَنَّهَا لَكَ مُحَرَّمٌ وَ مَا أَشْبَهَ ذَلِكَ فَإِنَّ الْوُقُوفَ عِنْدَ الشُّبْهَةِ خَيْرٌ مِنَ الْإِفْتِحَامِ فِي الْهَلَكَةِ. (شیخ طوسی، ۱۳۸۶، ص ۴۷۴)

دو اشکال بر استدلال به این روایت وارد شده است:

اول اینکه شبهه در این روایت هم شامل شک بدوی است و هم شکی که از خبر و ادعای دیگران به وجود آید پس اگر فقط عبارت «قف عند الشبهة» در روایات بود آنگاه شبهه اطلاق داشت و شامل شبهه و شک ابتدایی نیز بود اما دنباله روایت شبهه را تفسیر کرده است که در این صورت از موضوع بحث خارج است.

دوم اینکه عبارت « و قفوا عند الشبهة » در نسخه های فعلی تهذیب وجود ندارد که این روایت را مجمل می کند و نمی توان به آن استدلال کرد بنابراین این روایت هم وجوب احتیاط را نمی رساند.

## ۲. دیدگاه دوم اصل براءت

بعد از اینکه ادله قائلین به اصل احتیاط رد شد برای مشخص شدن تکلیف در مقام عمل باید از براءت استفاده کنیم. براساس این دیدگاه در تمام شبهات حکمیه تحریمیه اصل اولی براءت است؛ هم براءت عقلی و هم براءت شرعی جاری است. طبق نظر این گروه در موارد شک در حکم؛ در برخی از صورت های تلقیح مصنوعی و ناباروری حکم به جواز می دهند. از جمله قائلین این اصل استاد محمد جواد فاضل است که معتقد است اصل اولی در باب نکاح اصالة البراءة است. پس در فرض های مربوط به بحث تلقیح مصنوعی در جایی که دلیلی قاطع و معتبر از آیات و روایات بر منع و عدم جواز پیدا نشد به اصل اولی که همان براءت باشد تمسک کرده و حکم به جواز می دهند. (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۱، ص ۵۳)

« ان الاصل الاولی فی تمام شقوق هذه المسئلة کغیرهم من الشبهات التحريمیه يقتضى الحل و البراءة حیث لا یتیم هناك اصل ثانوی بخلافها او دلیل اجتهادی یوافقها او یخالفها » (قائمی، ۱۳۹۰، ص ۲۹۶)

## بخش سوم: انواع روش های رحم جایگزین

### ۱. رحم همسر دوم

معتقدان به جواز فرموده اند که اگر نطفه در مهبل زنی بگذارند که بر مرد حلال است دلیلی بر حرام بودن این عمل وجود ندارد چه اینکه صاحب تخمک همسر دیگر او یا کنیز او باشد در تمام این صورت ها مرد نطفه خود را در رحمی قرار می دهد که حلال است و حرام نیست؛ زن نیز نطفه شوهر یا مولای خود را حمل کرده است. بنابراین دلیلی بر ممنوع بودن آن وجود ندارد. (مومن، ۱۳۷۴، ص ۶۴)

اما اگر بگوئید این نطفه از تخمک یک زن دیگر تشکیل شده است در پاسخ خواهیم گفت: در این فرض دلیلی بر حرام بودن حمل این نطفه وجود ندارد.

با توجه به روایات گوناگونی در موضوع باروری وارد شده است استفاده می شود که این عمل جایز است.

### روایت اول:

« عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عِيسَى عَنْ عَلِيِّ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ إِنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ رَجُلٌ أَقَرَّ نُطْفَتَهُ فِي رَحِمٍ يَحْرُمُ عَلَيْهِ » (شیخ کلینی، ۱۳۹۳، ص ۵۴۱)

شدید ترین عذاب ها در روز قیامت برای مردی است که نطفه خود را در رحم زنی قرار بدهد که آن رحم بر او حرام است.

### روایت دوم:

وَعَنْهُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الرَّازِيِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي حَمَزَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْمُؤْمِنِ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ قَالَ قُلْتُ: لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) الزَّانَا شَرٌّ أَوْ شُرْبُ الْخَمْرِ وَكَيْفَ صَارَ فِي شُرْبِ الْخَمْرِ ثَمَانُونَ وَفِي الزَّانَا مِائَةٌ؟ فَقَالَ: « يَا إِسْحَاقُ الْحَدُّ وَاحِدٌ وَ لَكِنْ زَيْدٌ هَذَا لِتَضْيِيعِهِ النُّطْفَةَ وَ لَوْضَعِهِ إِيَّاهَا فِي غَيْرِ مَوْضِعِهَا الَّذِي أَمَرَهُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بِهِ » (حرعاملی، ۱۳۸۶، ص ۲۲۳)

اسحاق بن عمار می گوید: از امام صادق (علیه السلام) سوال کردم زنا بدتر است یا شرب خمر؟ و چرا در شرب خمر ۸۰ تازیانه و در زنا ۱۰۰ تازیانه حد قرار داده شده است؟ حضرت فرمود: حد این دو یکی است زنا و شرب خمر هر دو حدشان ۸۰ عدد تازیانه است اما در زنا ۲۰ عدد تازیانه اضافه شده چون تصنیع نطفه می کند و چون این آب (ماء) را در غیر از موضعی که خدا امر کرده قرار می دهد.

« اگر کسی ادعا کند از این روایات فهمیده می شود که قرار دادن تخمک زنی در رحم زنی دیگر نوعی از استقرار نطفه یا افراغ منی در رحم حرام است و یا گذاشتن نطفه در غیرجایی است که خداوند امر کرده است پاسخ داده اند که روایت های یاد

شده به جایی انصراف دارد که مرد عامل اصلی و زن نیز رکن دیگر تشکیل دهنده نطفه هستند و تخمک نیز برای پیدایی بچه متعلق به خود همان زن باشد؛ این استدلال در صورت اجنبی بودن زن است. اما در مورد این بحث که نطفه از مرد خود آن زن است و تخمک زن همان مرد در رحمی متعلق به زنی دیگر از همان مرد ریخته می شود نمی توان ادعا کرد که روایت «افراغ منی در رحم حرام» آن را شامل می شود زیرا جمله «یحرم علیه» صراحت دارد که رحم بر او حرام است و در این فرض رحم بر مرد حرام نیست و منی در غیر موضع آن ریخته است» (دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۶). در این صورت اشکالی ندارد به شرط این که در گرفتن منی از مرد جهات شرعی رعایت شود و این کار سبب انجام عمل حرام نشود مانند استمناء، لمس عورت این مرد و نگاه به آن؛ از سوی کسی که این کار بر او حرام است. در این گونه باروری نطفه از آب مرد و همسر قانونی وی بسته شده است و تنها لقاح از راه غیر معمول بوده است و دلیلی بر حرام بودن این شیوه لقاح وجود ندارد و نیز اصل برائت شرعی و عقلی بر جایز بودن آن دلالت دارد.

«در نظر برخی از محققان اگر در کنار روایات فوق آیه شریفه «فَمَنْ ابْتَغَى وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْعَادُونَ» (مومنون، آیه ۷:۱) را مورد توجه قرار دهیم اطلاق دیگری را استفاده می کنیم که در آن بر خلاف روایات، که رحم خصوصیت ندارد و تلقیح نطفه مرد با تخمک زن اجنبیه که ماده ای برای تکوین جنین گردد خصوصیت دارد. در این آیه رحم خصوصیت پیدا می کند و ضابطه حرمت آن است که زن رحم را در اختیار منی غیرشوهرش قرار دهد خواه منی مرد دیگری باشد یا منی مرد خودش که با تخمک زن دیگری آمیخته شده است؛ در همه این موارد زن مشمول «هم العادون» خواهد بود و مرتکب حرام شده است.» (جاویدان، ۱۴۰۱، ص ۱۳۸) به عبارت دیگر اگر اطلاق آیه شریفه را مورد دقت قرار دهیم میان این که دو زن شوهر شان یک نفر باشد یا خیر فرقی نمی گذارد. درست است که زن تخمک دهنده فرجش بر شوهر آن زن حلال است اما فرج آنها بر یکدیگر حرام است و داشتن شوهر واحد موجب حلال بودن فرج آنها بر یکدیگر نمی شود.

«بنابراین میان اطلاق آیه و روایت تعارض پیش می آید و باید قواعد باب تعارض در اینجا جاری کنیم. به عبارت دیگر از این روایات ملاکی را استنباط نمی کنیم که قرار دادن نطفه در رحم اجنبیه به هر طریقی که باشد حرام است؛ حال که چنین ملاکی به دست نیاوریم اگر شک کنیم که آیا این کار حلال است یا حرام است؟ اصل عملی جاری می شود و حکم به برائت و حلیت می کنیم. پس دلالت روایات بر حرمت تلقیح مصنوعی تمام نیست پس نوبت به اطلاق گیری و تعارض آن با اطلاق آیه نخواهد رسید.» (جاویدان، ۱۴۰۱، ص ۱۳۹) به نظر این گروه در اختیار قرار دادن رحم توسط دیگری چه به صورت اجاره باشد یا هر عنوان دیگری حرام است. (جاویدان، ۱۴۰۱، ص ۱۳۹)

علی رغم استدلال های متفاوت مخالفان جواز؛ عده ای از فقهاء به جواز آن تصریح کرده اند از جمله آیه ... مومن، مرحوم آیه ... فاضل، آیه ... سید محمد صدر و امام خمینی که قائل به جواز این عمل می باشند. «امام خمینی فرموده اند: هنگامی که عملیات ترکیب بین دو نطفه در بیرون رحم محقق گردد سپس به رحم زن دیگری انتقال یابد تا دوران جنینی خود را کامل نماید. پس اگر زن نسبت به مرد بیگانه نباشد به این که زوجه دوم وی باشد جایز است و گرنه جایز نیست.» (رضانیا معلم، ۱۳۸۶، ص ۲۵۰)

بنابراین طبق نظر اکثر محققان ترکیب اسپرم و تخمک زوجین و انتقال آن به رحم همسر دیگر شوهر جایز است حتی اگر همسر جهت انجام این عملیات عقد شده باشد و همسر موقت به حساب آید.

## ۲. رحم بیگانه (غیر همسر)

در این روش از رحم زن بیگانه به عنوان رحم جانشین استفاده می شود. منظور از زن بیگانه هر زنی است که همسر زوج مورد بحث نباشد و رابطه زوجیت بین او و زوج نباشد خواه از محارم مانند خواهر، مادر و ... و یا از زنان دیگر که هیچ نسبتی با زوج ندارند باشد. این فرض نیز شامل دو قسمت می شود:

## الف) باروری با استفاده از تخمک همسر

مخالفان به کارگیری رحم اجاره ای استدلال های متعددی دارند براساس استدلال آنان روایاتی که بر حرمت تلقیح نطفه مرد بیگانه به زن بیگانه دلالت می کند فراگیر بوده و شامل موضوع بحث می شود هر چند موضوع بحث انتقال تخمک بارور شده از نطفه دو زوج باشد. از نمونه روایاتی که به آن استدلال کرده اند روایت علی بن سالم از امام صادق (علیه السلام) است؛ عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عِيسَى عَنْ عَلِيِّ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ إِنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَذَاباً يَوْمَ الْقِيَامَةِ رَجُلٌ أَقَرَّ نُطْفَتَهُ فِي رَحِمٍ يَحْرُمُ عَلَيْهَا. (کلینی، ۱۳۹۳، ص ۵۴۱)

«اولاً همان طور که قرار دادن مستقیم نطفه در مهبل از راه زنا (که راه معمول به حساب می آید) حرام است از راه غیر معمول (ترکیب اسپرم و تخمک و انتقال آن به رحم زن بیگانه) نیز حرام خواهد بود زیرا موضوع که قرار دادن نطفه در رحم حرام (غیر همسر) محقق شده است حکم به حرمت نیز خواهد آمد.

ثانیاً منظور از نطفه همان آمیخته ی منی مرد و تخمک زن است چنان که در روایت اسحاق بن عمار آمده «عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَمَّارٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي الْحَسَنِ (ع) الْمَرْأَةُ تَخَافُ الْحَبْلَ فَتَشْرَبُ الدَّوَاءَ فَتُلْقِي مَا فِي بَطْنِهَا. قَالَ: لَا. فَقُلْتُ: إِنَّمَا هُوَ نُطْفَةٌ فَقَالَ إِنَّ أَوَّلَ مَا يُخْلَقُ نُطْفَةٌ» (حرعاملی، ۳۸۶، ص ۲۶)

از امام رضا (علیه السلام) پرسیدم: زنی از بارداری می ترسد آیا می تواند دوایی بنوشد و آنچه در شکم دارد بیفکند؟ امام (علیه السلام) فرمودند: خیر. گفتم: آنچه در شکم دارد نطفه است. فرمودند: نخستین چیزی که آفریدن می شود نطفه است. ثالثاً جایگاه مشروع نطفه مهبل و رحم همسر است حال اگر در غیر این جایگاه یعنی در رحم زنی گذاشته شود که همسر او نیست طبق روایات یاد شده این عمل حرام است. در روایت دیگر اسحاق بن عمار به امام صادق (علیه السلام) عرض کردم زنا بهتر است یا شراب .... عبارت فی غیر موضعه یعنی غیر جایگاه شرعی مراد می باشد. (رضانامعلم، ۱۳۸۶، ص ۲۵۴)

با توجه به این مقدمات نطفه (آمیخته اسپرم و تخمک) چه مشروع باشد و چه حرام باشد صرف قرار دادن آن در رحم غیر مشروع و ممنوع، حرام است. خواه رحم محارم باشد و خواه رحم غیر محارم (بیگانه). علاوه بر روایات به پیامدهای غیر اخلاقی استناد شده است:

«۱- پدر و مادر بودن بر چند پایه استوار است؛ اسپرم، تخمک و رحم که این سه از نظر شرعی باید در یک شخص به نام همسر جمع گردد. با دخالت رحم زن دیگر تغییر پیدا می کند و تشخیص مادر دچار ابهام و اشتباه می گردد پس هر چیزی که منجر به اختلاط انساب گردد به دلیل قیاس و زنا و فرزند خواندگی حرام است.

۲- یکی از لوازم و پیامدهای غالب شیوه های باروری غیر طبیعی و پزشکی؛ کشف عورت است. این عمل نسبت به همسر زوج به دلیل ضرورت، اضطراب و عسر و حرج در برخی موارد قابل توجیه می باشد اما برای مادر جانشین که نیاز به مادر شدن ندارد توجیه پذیر نیست پس به این دلیل انجام آن حرام است. (رضانامعلم، ۱۳۸۶، ص ۲۵۴)

در تایید این استدلال ها به فتوای برخی از فقهاء که آن را حرام دانسته اند مانند آیه ... سیستانی و مرحوم آیه ... فاضل (ره) می توان اشاره کرد. (رضانامعلم، ۱۳۸۶، ص ۲۵۵)

از نظر موافقان «گرفتن دو عنصر لازم از زن و شوهر و ترکیب آنها در خارج رحم و سپس کاشتن جنین در رحم غیر همسر به عنوان اجاره کردن رحم خواه زنی که جنین در رحم او کاشته می شود شوهردار باشد یا بدون شوهر چنین می نماید که این کار در هر دو صورت یاد شده جایز است زیرا هیچ کدام از عنوان های حرام بر فرایندی که صورت پذیرفته یعنی گرفتن اسپرم و اوول و ترکیب آن دو در خارج و کاشتن در رحم صدق نمی کند، چه جای دادن جنین در رحم زنی بیگانه نه مصداق زنا است نه مصداق ریختن نطفه در رحمی که بر مرد حلال نیست و نه مصداق جای دادن نطفه در چنین رحمی. زیرا روایات رسیده در این باب تنها به آمیزش نامشروع نظر دارند.» (یزدی، ۱۳۷۸، ص ۵۶)

« بعضی دیگر می گویند: روایات یاد شده به موردی انصراف دارد که مهبل زن یکی از دو رکن تشکیل نطفه باشد به طوری که این نطفه به وسیله تخمک همین مهبل تشکیل یافته باشد اما در موضوع بحث، مهبل هیچ نقشی در تشکیل نطفه ندارد بلکه ظرف مناسبی است که نطفه سپرده شده در آن پرورش می یابد و رشد می کند. از این رو اخبار و روایات این مورد را در بر نمی گیرد بلکه از آن انصراف دارد.» (رضانیامعلم، ۱۳۸۶، ص ۲۵۶)

مؤید استدلال های یاد شده نظر بعضی از فقهاء مثل آیه ا... خامنه ای (رضانیامعلم، ۱۳۸۶، ص ۲۵۶)، آیه ا... صافی گلپایگانی و آیه ا... مکارم شیرازی (رضانیامعلم، ۱۳۸۶، ص ۴۶۳) می باشد که به جواز فتوا داده اند.

« بعضی از فقهاء بیان کرده اند که عبارت « فی غیر موضعه » در روایات یاد شده نتیجه می دهد که قرار دادن نطفه در غیر جایگاه مرد حرام است و منظور از جایگاه مرد، همان موضع و مکانی است که از دیدگاه شرعی در اختیار او گذارده شده است و مفهوم آن این است که اگر این نطفه در رحم زنی گذاشته شود که همسر او نباشد مشمول روایت می گردد، در پاسخ گفته اند که:

اولاً با توجه به عبارت جایگاه مرد فهمیده می شود که منشاء فرزند آوری تنها مرد نیست اگر مرد نطفه خود را در جایگاه خود قرار ندهد اثری بر آن مترتب نمی شود. از این رو موضوع بحث در جایی است که نطفه و جایگاه مرد هر دو نقش دارند. همچنان که از عبارت « فی رحم یحرم علیه » فهمیده می شود پس به این دلیل که رحم نقش دارد قرار دادن نطفه در آن حرام شده است اما در موضوع بحث که رحم نقش تاثیر گذاری در تشکیل جنین ندارد مشمول حدیث نمی گردد. ثانیاً این روایت در نسخه کافی به صورت « فی غیر موضعه » نقل شده است و موضع به نطفه استناد داده شده است. در این صورت موضع نطفه، تخمک است که در موضوع بحث نطفه در جایگاه خودش یعنی تخمک همسر مشروع و قانونی وی باشد قرار گرفته است.» (مومن، ۱۳۷۳، ص ۹۲).

ثالثاً واژه نطفه که در روایات ذکر شده شامل تخمک بارور شده نمی باشد چون در زمان صدور روایات، استعمال نطفه در مایع منی گسترش و غلبه داشته است نه در تخمک بارور، چرا که اساساً امکان اخذ تخمک از تخمدان زن و باروری خارج رحمی امکان پذیر نبوده است و مقصود از قرار دادن نطفه به ضمیر مذکر « نطفه » قرار دادن مایع منی تنها منظور است چنان که رحم مورد استفاده یکی از دو رکن و عنصر تشکیل دهنده زیگوت بوده است و معمولاً به شیوه مقاربت جنسی و مستقیم صورت می گرفته است بر فرض فراگیر بودن ادعای انصراف بعید به نظر نمی رسد. (رضانیامعلم، ۱۳۸۶، ص ۲۶۹).

### ب) باروری با استفاده از تخمک زن صاحب رحم

در این مورد نطفه از آب مرد و تخمک زنی تشکیل می شود که بر مرد آمیزش با او حرام است و آن گاه این نطفه در رحم همین زنی که صاحب تخمک است و یا رحم یک زن دیگر که این مرد حرام است کاشته می شود. استدلال قائلین به جواز از دو جهت می باشد:

یکی در اصل بسته شدن نطفه و دیگر در کاشتن این نطفه در مهبل پس از بسته شدن آن در بیرون مهبل. در مورد بسته شدن نطفه، عناوینی که در دلایل حرام بودن آمده اند آن را در بر نمی گیرند زیرا آنها عناوین ویژه ای هستند که از قرار دادن منی یا نطفه در داخل مهبل انتزاع می شود در حالی که در مورد فرض نطفه در خارج مهبل بسته شده است بنابراین دلیل های حرام بودن این فرض را در بر نمی گیرند.

اما کاشتن نطفه ای که به صورت یاد شده بسته شده است در داخل رحم به این صورت است: عمل حرام ( اگر به عدم جواز عمل قائل شدیم ) همانا عبارت است از تشکیل نطفه به وسیله آب مرد و زن بیگانه. اما اگر چنین نطفه ای تشکیل شد نگهداشتن آن حرام نیست. از این روی برای زنی که از زنا باردار می شود سقط جنین جایز نیست. در این صورت دلیلی بر حرام بودن نگهداری این نطفه تشکیل شده (اگر نگوئیم واجب است) وجود ندارد. یکی از راه های نگهداری این نطفه، کاشتن این

نطفه در داخل مهبل یک زن است خواه این زن صاحب تخمک باشد و خواه زن دیگر، زن دیگری که بر مرد حلال است یا زن دیگری که رحم او برای مرد حلال نیست.

دلیل جایز بودن این عمل آن است که دلیل های موجود بر بارداری زن از نطفه ای که با تخمک زنی دیگر بسته شده است (هرچند این زن بر مرد صاحب منی حرام باشد) دلالت ندارد و بارداری زن از نطفه ای که به وسیله مرد و زن نامحرم بسته شده است نیز همین حکم را دارد جایز است زیرا این دو فرض از لحاظ نگهداری نطفه تشکیل شده یکسان هستند (مومن، ۱۳۷۳، ص ۴۹).

گروه دیگری از قائلین به جواز این گونه استدلال کرده اند که تلقیح در اینجا به معنی ریختن منی مرد در رحم زن نیست بلکه به این معنی است که منی تجزیه و از میان اسپرم های فراوان موجود در آن، اسپرم زنده و سالم که برخوردار از شرایط لازم برای زندگی است گزینش می شود و هر گونه میکروبی از آن زدوده و سپس همین اسپرم برگزیده در جزیی که در رحم پدید آمده است تخمک آن هم در فضایی بیرون از رحم تلقیح شده است که این به معنای ریختن منی در رحم و جای دادن نطفه در آن نیست. مگر اینکه گفته شود «نطفه» همه منی و همچنین جز به جز اجزای موجود در منی را در بر می گیرد و استقرار نطفه در رحم نیز اختصاصی به استقرار از راه طبیعی ندارد و اطلاق «مَنْ أَقَرَّ نُطْفَتَهُ فِي رَحِمٍ يَحْرُمُ عَلَيْهِ» این صورت را هم در بر می گیرد. اما در پاسخ گفته اند اثبات چنین چیزی بسیار دشوار است و دیگر اینکه این روایت به زنا بر می گردد و به آن نظر دارد (یزدی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۴).

قائلین به عدم جواز معتقدند که در روایت «مَنْ أَقَرَّ نُطْفَتَهُ فِي رَحِمٍ يَحْرُمُ عَلَيْهِ» رحم خصوصیتی ندارد آنچه خصوصیت دارد تلقیح نطفه این مرد با تخمک زن اجنبیه است آنجا که این تلقیح ماده اولیه برای تشکیل جنین گردد سپس نتیجه گرفته اند که اطلاق آیه شامل آن می شود که ملاک حرمت تلقیح در جایی است که تلقیح میان نطفه مرد و تخمک زن اجنبیه باشد. پس اولاً تلقیح میان نطفه مرد و تخمک زن اجنبیه را جایز ندانسته اند. ثانیاً داخل کردن این ماده در رحم زن اجنبیه که شامل یحرم علیه است مشمول «فَمَنْ ابْتَغَى وَرَاءَ ذَلِكَ» خواهد شد.

بنابراین این گروه نه تلقیح را جایز می دانند و نه قرار دادن آن در رحم زن اجنبیه را جایز می دانند.

این گروه در جواب قائلین به جواز که استدلال آورده اند زنی که از زنا باردار شود سقط کردن جنین برای او جایز نیست بنابراین باید جنین تشکیل شده از آب مرد و تخمک زن اجنبیه را در رحم زن اجنبیه قرار دهند بیان کرده اند قائلین به جواز مغالطه کرده اند و موضوع بحث در رابطه با نطفه تلقیح یافته ای است که هنوز در رحم قرار نگرفته است و اگر به حال خود رها شود از بین می رود و ادامه زندگی برای آن وجود ندارد. اما در موضوع سقط جنین در زنا، نطفه تلقیح یافته ای است که در رحم جای گرفته است و اگر به حال خود رها شود به طور طبیعی شرایط برای رشد و تبدیل آن به انسان وجود دارد. در حالی که نطفه و تخمک تلقیح یافته سلول جنینی را تشکیل داده است اما این سلول در این مرحله هنوز عنوان نفس محترمه را پیدا نکرده است و زمانی نفس محترمه می شود که در رحم قرار گیرد و تبدیل به جنین شود. (جاویدان، ۱۴۰۱، ص ۱۳۶)

## نتیجه گیری

رحم جایگزین یکی از روش های جدید کمک باروری است که استفاده از آن یک راه حل انتخابی برای داشتن فرزند است. بررسی احکام فقهی رحم جایگزین موضوع تحقیق حاضر است و از آنجا که در گستره ی علم پزشکی و فقه است لازم است برخی مفاهیم مربوط که در ضمن این مقاله مورد استفاده قرار خواهد گرفت تبیین شود.

فرایند مادر جایگزین به شرط رعایت برخی ضوابط و در نظر برخی از مراجع عظام عملی قابل قبول، اخلاقی و نوع دوستانه است که به منظور ارائه خدمات می باشد. از بررسی آراء و نظرات فقهاء روشن می شود که فقه شیعه، فقهی پویا است که در تمامی مسائل از جمله مسائل مستحدثه توانایی حل مشکلات و پاسخ گویی را دارد. فقه ما همواره همراه با پیشرفت علم و فناوری حرکت می کند و می تواند راهکار های مناسبی را در پیش روی نیازمندان به استفاده از این روش، قرار دهد.

در بررسی نصوص و روایات موجود دلیلی بر حرمت یا اباحه این عمل یافت نگردید و با توجه به مبانی موجود در اصول و فقه در صورت عدم دلیل لفظی ناچار هستیم برای روشن شدن حکم و تکلیف مکلفین از اصول عملیه استفاده کنیم. با بررسی ادله قائلین به احتیاط و حرمت این عمل معلوم شد که استدلال آنان ناتمام است و از آنجا که مکلف در مقام حکم شرعی را می خواهد بداند با ناکافی بودن ادله حرمت در شبهات تحریمیه مانند این مسئله حکم به براءت و جواز این عمل شده است و ادله قائلین به براءت حاکم گردیده است. بنابر جواز یا حرمت احکام بعدی از قبیل محرمیت و ارث و ... بر آن جاری می شود. موضوع این مقاله چون از مباحث جدید و مستحدثه است چندان گسترده و تحلیلی بحث نشده است و نواقصی در زمینه استدلال های فقهی دارد که امید است تحقیقات و مباحث کامل تر و بیشتری در این زمینه انجام شود تا راهکاری در پیش پای زوجین نابارور که نیازمند انجام این روش هستند باشد.

## فهرست منابع

- قرآن کریم. (۱۳۷۳). ترجمه ناصر مکارم شیرازی، قم: دارالقرآن الکریم
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ه.ق). لسان العرب، بیروت: دار صادر.
- جعفری، محمد تقی. (۱۴۱۹ه.ق). رسائل فقهی، تهران: موسسه منشورات کرامت
- بهجت، محمد تقی. (۱۴۲۸ه.ق). استفتاءات، قم: انتشارات دفتر حضرت آیه الله بهجت
- تبریزی، جواد. (۱۳۷۸). استفتاءات جدید، قم: انتشارات سرور
- حسینی خامنه ای، سید علی. (۱۳۹۰). أجوبة الاستفتاءات، تهران: انتشارات بین المللی الهدی
- حسینی سیستانی، سید علی. (۱۳۸۳). توضیح المسائل، مشهد: انتشارات هاتف
- رضائیا معلم، محمد رضا. (۱۳۸۶). باروری ها پزشکی ازدیدگاه فقه و حقوق، قم: بوستان کتاب
- مکارم شیرازی، ناصر؛ علیان نژادی، ابوالقاسم. (۱۳۹۸). استفتاءات جدید، قم: انتشارات امام علی بن ابی طالب (ع)
- صافی گلپایگانی، لطف الله؛ محمدی، محمدرضا. (۱۴۰۰). استفتاءات پزشکی، قم: انتشارات دفتر آیت ا... صافی

گلپایگانی (ره)

- صدر، سید محمد. (۱۳۸۳). ماوراء الفقه، قم: انتشارات محبین
- طوسی، أبو جعفر محمد بن الحسن. (۱۴۰۰ ه.ق). نهاية في مجرد الفقه و الفتاوى، بیروت: انتشارات دار الکتاب

العربی

- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ه.ق). تهذیب الاحکام، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه
- عاملی، شیخ حر. (۱۴۰۹ه.ق). وسائل الشیعه، قم: انتشارات موسسه آل البيت
- عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی بن احمد. (۱۴۰۰)، روضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية، قم: مجمع

الفکر الاسلامی

- علامه حلی، حسن بن یوسف بن مطهر. (۱۳۹۳)، تذکرة الفقهاء، قم: ، موسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث
- فاضل لنکرانی، محمد جواد. (۱۳۹۳)، بررسی فقهی - حقوقی تلقیح مصنوعی، قم: انتشارات مرکز فقهی ائمه اطهار
- فاضل لنکرانی، محمد. (۱۳۸۴)، جامع المسائل، قم: انتشارات امیر العلم
- خدادادی، غلامحسین. (۱۳۸۶)، احکام پزشکان و بیماران، قم: انتشارات مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)
- قاننی، محمد. (۱۳۸۲)، المبسوط فی فقه المسائل المعاصرة (المسائل الطبیه)، قم: انتشارات مرکز فقهی ائمه اطهار
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵)، اصول کافی، تهران: انتشارات دار الکتب اسلامیه
- موسسه بوستان کتاب. (۱۳۸۶)، مسائل مستحدثه پزشکی، قم: انتشارات بوستان کتاب

- مشکینی، علی. (۱۳۹۴)، اصطلاحات الاصول، قم: انتشارات بوستان کتاب
- معین، محمد. (۱۳۸۳)، فرهنگ فارسی متوسط، تهران: انتشارات امیرکبیر
- موسوی خمینی، سیدروح ا... (۱۳۸۶)، تحریرالوسیله، تهران: انتشارات موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)
- موسوی خوئی، سید ابوالقاسم؛ تبریزی، جواد. (۱۳۸۴) صراط النجاه فی اجوبه الاستفتاءات، قم: انتشارات مدین
- مومن قمی، محمد. (۱۳۷۳)، کلمات سدیدة فی مسائل جدیدة، قم: دفتر انتشارات اسلامی
- هاشمی شاهرودی، سید محمود. (۱۳۸۲)، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (ع)، قم: موسسه دائرة المعارف فقه

#### اسلامی

- آخوندی، محمد مهدی؛ بهجتی اردکانی، زهره. (۱۳۸۷)، رحم جایگزین و ضرورت استفاده از آن در درمان ناباروری، تهران: فصلنامه باروری و ناباروری
- فاضلی، لیلا، پایان نامه باروری های پزشکی، ۱۳۸۶.
- مومن قمی، محمد. (۱۳۷۴)، سخنی درباره تلقیح، مجله فقه اهل بیت (ع)، قم: دائرة المعارف فقه اسلامی
- یزدی، محمد. (۱۳۷۵)، باروری های مصنوعی و حکم فقهی آن، مجله فقه اهل بیت (ع)، قم: دائرة المعارف فقه

#### اسلامی

- رحیمی ثابت، علیرضا، نرم افزار جامع فقه اهل بیت ۱/۲، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.
- رحیمی ثابت، علیرضا، نرم افزار جامع فقه اهل بیت ۲، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.
- نرم افزار جامع الاحادیث، نور ۲، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.
- نرم افزار جامع التفاسیر، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.
- سایت پژوهشکده ابن سینا.
- سایت مرکز ناباروری رویان.